

Волошина Г.П. канд. пед. наук,
доцент кафедри теорії
початкового навчання,
Коберник Г.І. канд. пед. наук
професор кафедри теорії
початкового навчання
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

СЛОВО ЯК ЗАСІБ СТВОРЕННЯ ХУДОЖНЬОГО ОБРАЗУ

Анотація. У статті розглядається одна з важливих проблем закладів загальної середньої освіти – прилучення школярів до мистецтва читання, а відтак сприймання й усвідомлення художнього тексту як мистецтва слова. Увага акцентується на тому, що аналіз змісту, логіки тексту має йти за художнім, образним сприйняттям. Для того, щоб зрозуміти твір, школяр має усвідомити його зовнішню та внутрішню побудову, тобто його підтекст.

Розкрито також основні чинники, які сприяють розумінню й усвідомленню художнього твору, а також наголошено на окремих аспектах словникової роботи через розкриття внутрішньої форми слова у поєднанні з різними його логічними зв'язками; формування навички розуміння образного значення через порівняння слова, вжитого в художньому тексті, з корелятом лексичної системи.

У статті виокремлено ефективні методи і прийоми, які сприяють побудові цілеспрямованої роботи з розвитку образного мовлення молодших школярів на уроках літературного читання.

Ключові слова: художній твір, образне слово, підтекст, мистецтво читання, сприймання й розуміння, виразне читання, словникова робота, семантика слова, лексично-номінативне значення, виражальні засоби, молодші школярі.

Annotation. The article deals with one of the important problems of general secondary schools, i.e. the involvement of students in the art of reading, and thus the perception and awareness of an artistic text as the art of the word. Attention in the article emphasizes the fact that the analysis of the content, the logic of the text

should go for artistic, figurative perception. In order to understand the work, the student must understand his external and internal construction. Penetrating the subtext, the schoolchild directly accepts the content of the artistic image which is living and unlimited in its volume, is freed from ready-made thoughts, judgments, assessments and see for himself the things depicted in the work: pictures, events, people, their relationships, just like we see and feel the world around us. Only under this condition there is an aesthetic reaction, which is necessary for the perception and understanding of fiction as a work of art.

The main factors contributing to the understanding and comprehension of the artistic work are also revealed. Certain aspects of the vocabulary through the disclosure of the internal form of the word in conjunction with its various logical connections are emphasized. The formation of understanding skills of figurative meaning through the comparison of the word used in the artistic text, with the correlation of the lexical system is analyzed.

The article outlines effective methods and techniques that contribute to the construction of purposeful work on the development of figurative speech of junior schoolchildren in Reading. A better understanding of the subtext of a literary work depends, in our opinion, on the expressive reading of a teacher, the artistic text retelling, when the student is asked not only to reproduce the logic of events described in the text, but first of all use figurative vocabulary, expressive means, creative retelling, direct communication with nature.

The figurative and emotional response of the student to the read the text, the ability to evaluate the figurative and expressive means of its language, the knowledge of literary forms that have been studied, the striving for creative activity are indicators of understanding a word as a means of expression.

Key words: artistic work, figurative word, subtext, art of reading, perception and understanding, expressive reading, vocabulary work, semantics of a word, lexical nominative meaning, expressive means.

Постановка проблеми. Основна мета сучасної мовної освіти полягає у формуванні ключової комунікативної компетентності молодшого школяра, яка виявляється у спроможності успішно послуговуватися мовою у процесі життєдіяльності. Розуміння важливої ролі, яку відіграє у творі літературна мова як засіб створення художніх образів, дозволяє глибше проаналізувати словесні виражальні засоби. Вивчати й аналізувати мову художнього твору, значить по-новому тонше і правильніше розуміти його образи-ідеї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню вивчення художньої мови твору присвячені праці вітчизняних учених Н. Волошиної, В. Русанівського, С. Єрмоленко, Л. Мацько, М. Плющ, Л. Пустовіт та ін. Значний внесок у розв'язання проблеми лінгвістичного аналізу тексту зробили науковці М. Вашуленко, Л. Варзацька, Н. Б. Голуб, С. Єрмоленко, Г. Козачук, І. Кочан, Л. Кравець, Л. Мацько, В. Науменко, Н. Остапенко, Л. Паламар, М. Пентилюк, М. Плющ, О. Пономарів, Л. Скуратівський, Т. Симоненко, І. Ющук та ін.

Мета даної статті через лексично-номінативне і образне значення слова показати його роль у розкритті підтексту художнього твору та створенні художнього образу.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням нових наукових результатів.

У національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ ст.) та в концепції безперервної літературної освіти сказано, що її метою є прилучення школярів до мистецтва читання, ознайомлення з видатними творами національної та світової літератури, формування літературознавчих та естетичних знань.

Відомо, що спілкування читача з письменником відбувається опосередковано – через сприйняття ним літературної форми, в якій автор утілює свій задум, своє світобачення. Процес спілкування людини з мистецтвом характеризується зовнішніми і внутрішніми проявами. З одного боку, – твір мистецтва, що несе в собі художнє відображення навколишнього

світу і світосприймання творця (письменника, художника, композитора), з іншого, – споживач зі своїм внутрішнім світом, віком, досвідом, статтю, який занурюється в світ художнього твору. У цей момент починається процес співпереживання і співтворчості. Художній текст – це особливе мовлення. І ні в якому разі, аналізуючи його на уроці читання, не можна на перше місце ставити роботу над формуванням навичок читання. Аналіз змісту, логіки тексту має йти за художнім, образним сприйняттям. Результатом занурення стає усвідомлення власного «Я». Для того, щоб зрозуміти твір, школяр має усвідомити його зовнішню та внутрішню побудову. А це означає, що учень має знайти відповідь на запитання: чому даний твір є витвором мистецтва, а завдання учителя – дібрати такі прийоми аналізу, які допоможуть школяреві зрозуміти тему та ідею художнього твору, що вивчається. Отже, виникає нагальна потреба сучасних закладів загальної середньої освіти добирати ефективну методику для повноцінного сприймання літературного твору, а отже, і для підвищення ефективності уроку читання.

Ми маємо на увазі не включення елементів теорії систему вивчення творів, удосконалення прийомів, методів вивчення художніх творів. Зберігаючи тематичний принцип вивчення, необхідно внести корективи в систему роботи над ними. У процесі підготовки до уроків читання вчитель повинен вивчити підтекст тих творів, що вивчаються, а не тільки визначити їх головну думку. Але навіть така робота не під силу вчителям, особливо початківцям. Для того, щоб займатися цим, педагог насамперед повинен знати, що таке підтекст, уміти виявляти його в конкретному художньому творі, розкривати його у процесі читання й вивчати, не вживаючи самого терміна «підтекст». Простіше кажучи, працювати над підтекстом на уроках читання – це значить глибше вивчати художній твір. Як показує аналіз системи запитань і завдань у чинних підручниках, методичних рекомендаціях для учителів, а також у відповідних посібниках, головна увага приділяється поверховому, словесному, а не глибинному пласту твору. За такої системи літературний твір перестає бути твором мистецтва і

перетворюється в матеріал для словникової роботи та бесід на моральні теми. Тому необхідно навчити учнів бачити і розуміти не тільки те, що лежить на поверхні, а й підтекст.

Проникаючи у підтекст, ми безпосередньо торкаємось до живого, безмежного у своєму обсязі змісту художнього образу, вступаємо з ним у безпосередній контакт, визволяємося від готових думок, суджень, оцінок. Тут ми самі можемо побачити те, що зображено у творі: картини, події, людей, їхні взаємини, подібно до того, як ми бачимо й відчуваємо навколишній світ. Ми самі можемо бачити і міркувати про те, що відкривається нам у художньому творі. Тільки за цієї умови виникає естетична реакція, яка необхідна для сприймання і розуміння художньої літератури як твору мистецтва. Творячи художній текст, автор як справжній художник вкладає у нього незрівнянно більший ідейно-естетичний зміст. І цей зміст утілено у форму-мову так, що на «поверхні» можна прочитати одне, а в глибині тексту – інше. Поверховий зміст усвідомлюється школярами легко, а виявлення й розуміння глибинного змісту потребує ретельної підготовки.

Школярів початкових класів, як показує досвід, необхідно включати в посильну роботу для освоєння підтексту, оскільки він існує в художньому творі. Інша справа, як його розкривати. Як же їх «уводити» в підтекст? Найкраще тут, на наш погляд, використовувати виразне читання вчителя. І якщо читання перетворюється в дію, стає актом співпереживання, актом передачі власних думок і почуттів, то слухаючи його, діти будуть бурхливо реагувати на всі події, які там відбуваються. Досвід роботи переконує в тому, що виразне читання – один із найефективніших способів розкриття підтекстового змісту художнього твору, впливу його на школярів. Виразне читання вчителя відкриває дітям вікно у той світ, що знаходиться за словами тексту, у світ прекрасного. Отже, вчитель повинен читати так, щоб захопити дітей, допомогти проникнути в глибини художнього образу. Іншими

словами, вчитель повинен володіти виразним читанням як високим виконавським мистецтвом.

Вивчення досвіду роботи передових учителів засвідчує, що чим скоріше учні з допомогою учителя стануть освоювати глибокий світ авторських переживань, тим швидше і даліше вони підуть у своєму розвитку.

Беззаперечно, що кожен урок читання спрямований на те, щоб учні якомога глибше зрозуміли літературний твір. Розуміння й усвідомлення твору залежить від багатьох чинників: розуміння окремих слів, речень і тексту в цілому. Щоб зрозуміти художній твір необхідно насамперед мати достатній лексичний запас, швидко і правильно співвідносити графічну форму слова із звуковою та лексичним значенням. Чим зрозумілішими для дитини є слова, тим швидше вона усвідомлює їх значення. Адже саме завдяки словам ми реагуємо на зміст речення, абзацу, сторінки, тексту в цілому. Зрозуміло, щоб тексти були читабельними необхідно, з одного боку, добирати такі слова, складність яких відповідала б їхнім можливостям, а з іншого – проводити відповідну роботу, спрямовану на збагачення активного словникового запасу школярів. Щодо складності текстів, які пропонуються у підручниках з літературного читання, то ця проблема на сьогодні залишається поза увагою і вчителів, і науковців. На жаль, немає і наукових досліджень, які б аналізували лексичний запас, як активний, так і пасивний, дітей різного віку. Це, звичайно, ускладнює роботу вчителя у процесі організації роботи над сприйманням художнього тексту. Тут необхідно пам'ятати, що пояснення лексичного значення слова – це не лише розкриття його змістового аспекту. Плануючи словникову роботу на уроці, діти не тільки мають усвідомити поняття, а й уміти добирати синоніми на позначення цього поняття. Саме такий підхід до вирішення проблеми дозволить ефективно збагачувати словниковий запас. Сучасна лінгвістика розглядає внутрішню форму слова у поєднанні з різними його логічними зв'язками. Термін *внутрішня форма* охоплює широкі якості слова: його гнучкість, здатність надавати різні

нюансові відтінки літературному твору. Внутрішня форма слова виявляється лише в контексті, причому, яскравіше у художньому, де стає яскравою універсальність слова, його здатність створювати образи й виражати поняття. Багатство потенціалу мови, його здатність викликати у людини різні складні асоціації і прості порівняння перетворюють мову і слово у всьому розмаїтті його змісту на могутній засіб впливу на почуття. Багатство мови полягає в універсальності слова, у багатогранності його образних значень, які реалізуються й актуалізуються через художній контекст. Слово в художньому контексті здатне активізувати й збагатити думки і почуття людини, створюючи умови для пізнання навколишнього світу і вираження власного «Я». Завдяки специфічним властивостям, мова є джерелом виховання естетичного ставлення до дійсності. І тут головне завдання вчителя – показати школярам універсальну функцію слова – бути поняттям і одночасно – засобом створення художнього образу.

Значну частину в роботі над текстом необхідно приділяти аналізу лексики, оскільки слово у художньому творі двопланове: своїм лексично-номінативним значенням воно належить до мовної системи, а образним значенням – до художньо-зображальної системи. Оскільки проникнення у підтекст можливе через осмислення семантичних перетворень мовних одиниць, насамперед слів, то необхідно навчити дітей чути й виділяти з тексту образні слова, а також визначати їх образний смисл. Загальномовною закономірністю, яка регулює семантичні зміни лексичних одиниць, є актуалізація елементів смислу (сем), відбір значень, необхідних для мети висловлювання. Результатом актуалізації семантичних ознак на рівні індивідуального мовлення є звуження, конкретизація словесного (нормативного) значення. Слово у цій новій своїй якості і завдяки їй володіє унікальною властивістю: воно здатне передавати найрізноманітніші значення, найтонші смислові відтінки, тобто вміщувати в собі багатий зміст, маючи при цьому менший набір семантичних ознак, ніж його корелят у мовній системі. Поруч із загальними мовними закономірностями у

художньому мовленні діють естетичні закономірності, за якими організовується мовленнєва система художнього твору, тобто закономірності вираження його ідейно-образного змісту. Слово поза контекстом несе невизначену інформацію і має лише потенційне значення. Конкретну реалізацію семантика слова одержує в контексті, де одні значення нейтралізуються, а інші – актуалізуються. Отже, найпершою шаблоною до розуміння образного значення є порівняння слова, вжитого в художньому тексті, з корелятом лексичної системи.

Формування у молодших школярів умінь і навичок користуватися мовними засобами у процесі сприймання, розуміння і продукування текстів усної і письмової форм має стати провідною метою навчання. Образне мовлення є показником якісного, емоційно багатого мовлення і виступає для учнів початкових класів як мовлення, в якому передбачається вживання слів і словосполучень у незвичайному метафоричному значенні, що дає можливість художньо відтворювати дійсність. Створення живих картин або живе вираження людських почуттів, переживань, емоційних думок можливо тільки за умови блискучого володіння письменником всім багатством національної мови. Художність полягає у тому, щоб кожне слово було не тільки влучним, але й необхідним. Розуміння колосальної ролі, яку відіграє у творі літературна мова як засіб створення художніх образів дає потрібне спрямування аналізу словесних виражальних засобів. Вивчати й аналізувати мову художнього твору, значить по-новому тонше і правильніше розуміти його образи-ідеї. Адже мова тієї чи іншої людини характеризує особливості його життєвого досвіду, культури, розуму, психології.

Державними стандартами передбачено формування таких умінь: *формування уміння пояснювати* зображувальні можливості художнього слова як засобу створення художнього образу: людини, природи, тварини; що за допомогою слів можна *уявити* те, про що йшлося у творі; *виділяти* у художньому тексті та вживати у своєму мовленні під час характеристики персонажів твору, опису природи яскраві образні вислови з твору;

пояснювати їх роль у тексті; *пояснювати*, які яскраві, влучні слова, словосполучення, вислови допомагають глибше, краще уявити картини природи, місце події, зовнішність персонажів, їхні характери, вчинки, стосунки з іншими героями.

Отже, у початковій школі аналіз образних засобів мови необхідно проводити лише в тому обсязі, у якому він допомагає дітям відчутти цілісність художнього образу, зрозуміти зміст твору.

Досвід показує, що у сучасних закладах загальної середньої освіти не проводиться систематична робота над словом. Це призводить до того, що молодші школярі не можуть відразу сприйняти те, що є високохудожнім. Без особистісного ставлення дитини до слова, сприйняття слова в художньому контексті не виникають відповідні почуття і емоції. Учителю у процесі роботи над словом на уроці необхідно спостерігати за кожною дитиною, відзначаючи, наскільки вдалося активізувати духовні сили школярів, які могли б сприяти відповідному сприйняттю й усвідомленню мистецтва слова. Саме за такого повноцінного сприйняття зароджується потреба, яка в подальшому стане джерелом постійного інтересу до мистецтва слова. Беззаперечно, що словникова робота на уроці допомагає школярам усвідомити лексичне значення незнайомого слова. Але усвідомленню його естетичної функції не приділяється належна увага. У цьому вчителю допоможе організація роботи над переказом художнього тексту, де перед учнем ставиться завдання не лише відтворити логіку подій, які описані в тексті, а насамперед слідкувати за використанням лексики, виражальних засобів. Особливо ефективним є використання творчих переказів: від першої особи, наприклад, де перед учнем ставиться завдання розповісти про події, учасником яких начебто був він сам. Ефективним засобом роботи над мистецтвом слова є словесне малювання, де діти за допомогою слова, наче пензлем малюють картини, які виникають у процесі сприйняття художнього слова. Необхідна постійна робота по недопущенню стереотипів сприйняття, яка полягає в тому, щоб сформувати навички і здатність «чути» слово, а не

тільки користуватися образами-знаками. Особливо це торкається поезії. Сучасні підручники з «Літературного читання» пропонують багато поетичних творів. Але більшість школярів усвідомлюють лише фабулу, не реагуючи на звучання. А відповідно в їхній уяві не виникають ті художні образи, які хотів донести до читача автор. У висловлюваннях домінує репродуктивний рівень мовленнєвої діяльності.

Для формування повноцінної навички усвідомлення функції слова в художньому тексті, на наш погляд, необхідно насамперед велику увагу приділяти літературній творчості молодших школярів. Уже починаючи з другого класу варто складати вірші, спочатку колективно, а в подальшому й самостійно.

У другому класі дітям доступним є поняття *літературний пейзаж*, яке вводиться, щоб учні: а) зрозуміли, де відбувається подія, зображена у творі; б) уявили яскравіше переживання персонажів, які можуть бути співзвучними пейзажу або, навпаки, контрастно-протилежними. Але описуючи пейзаж, школярі, як правило, перераховують об'єкти природи і зазнають труднощів, коли необхідно дати їм естетичну оцінку. Вони не можуть згрупувати і виразити найяскравіші власні враження, їм не вистачає образних слів. Учні називають дерева, квіти, птахів, але їм важко описати звуки, фарби, запахи; визначити, наприклад, колір снігу, описати улюблену квітку чи дерево. Для того, щоб навчити школярів бачити красу природи потрібно частіше спілкуватися з нею безпосередньо, проводити екскурсії до лісу, в поле в різні пори року, у процесі яких допомагати школярам усвідомлювати нюансові відтінки слова. Наприклад, спостерігаючи за кольором снігу, молодші школярі можуть побачити, що вранці він ніжний і навіть рожевий, увечері – блакитний, холодний, вдень – білий, як молоко, в морозний сонячний день – срібного кольору, під час відлиги – сірий, брудний; що осінь, наприклад, пахне яблуками, сіном, зима – морозом, ялиною, весна – підсніжниками, конваліями, а літо – різнотрав'ям.

Процес художнього сприйняття слова – складний процес, який передбачає насамперед духовне збагачення особистості. Більшість школярів реагують художній образ позитивно, сприймають його на предметному рівні, неглибоко проникаючи в образний зміст твору, оскільки оцінюють лише окремі зображувальні засоби, не відчувають їх значущих можливостей, активного впливу на той чи інший образ. Показником розуміння слова як виражального засобу є образно-емоційний відгук школяра на прочитаний твір; уміння оцінювати зображувальні й виражальні засоби мови художнього твору; уміння розповісти про суть ілюстрацій до художнього твору; знання літературних форм, які вивчили; прагнення до творчої діяльності.

Дана стаття не вичерпує всіх аспектів такої важливої проблеми, як аналіз літературного твору на уроках читання. Посиленої уваги науковців і вчителів-практиків потребує вивчення й аналіз словникового запасу молодших школярів, що сприятиме кращому розумінню слова як засобу створення художнього образу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Єщенко Т. А. Лінгвістичний аналіз тексту. /Т.А.Єщенко. – Київ: Академія, 2009. 264 с.
2. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка. – К., 2007. – С. 456.
3. Пахаренко В. Художнє слово: Короткий нарис практичної поетики. Порадник для вчителя української літератури /В. Пахаренко// Українська мова та література. – 2001. – № 40 (вкладка).
4. Сидоренко Г. Як читати і розуміти художній твір /Г Сидоренко. Київ, 1988.